

Urszula Sokólska
Białystok

Głos w sprawie XVII-wiecznej polszczyzny północnokresowej¹

Artykuł jest opisem polszczyzny kresowej XVII w. na podstawie języka osobniczego trzech autorów², typowych przedstawicieli wykształconej szlachty polskiej. W moich badaniach celem nadrzędnym stało się umieszczenie omawianej polszczyzny w odpowiednim punkcie rozwojowym całego systemu językowego, wskazanie cech reprezentatywnych dla ówczesnej normy językowej, także ówczesnych archaizmów i regionalizmów. Dlatego też sprawa indywidualnych cech językowych poszczególnych pisarzy musiała zejść

¹Wnioski zawarte w tym artykule pochodzą z niepublikowanej w całości pracy doktorskiej pt. *Siedemnastowieczna polszczyzna kresów północno-wschodnich (Na podstawie „Diariusza” J. A. Chrapowickiego i „Pamiętników” S. i B. Maskiewiczów)*, Białystok 1990.

²J. A. Chrapowicki, *Diariusz, cz. I, Lata 1656–1664*, opracował i wstępem opatrzył T. Wasilewski, Warszawa 1978 (skrót: Ch); S. i B. Maskiewiczowie, *Pamiętniki*, opracował i wstępem opatrzył A. Sajkowski, Wrocław 1961 (skrót SM, BM).

na plan dalszy, a w centrum zainteresowania znalazł się problem inny: na ile język Jana Antoniego Chrapowickiego oraz Samuela i Bogusława Maskiewiczów reprezentuje polszczyznę kresową XVII w., na ile odpowiada on ówczesnemu dialektowi kulturalnemu. Istotne wydawało się również pytanie o stosunek polszczyzny pamiętnikarzy do obowiązującej dzisiaj normy językowej.

Przedstawione niżej wnioski opierają się w znacznej mierze na konfrontacji poszczególnych zjawisk językowych ze słownikami języka polskiego³, z pracami zawierającymi dane z XVII w.⁴, a także z monografiami języka pisarzy kresowych aż po wiek XIX włącznie⁵.

³G. Cnapius, *Thesaurus polono-latino-graecus*, Kraków 1621 (skrót: Cn); J. Karłowicz, A. Kryński., W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900–1927 (skrót: SW); S. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa 1951 (skrót: L); *Słownik języka polskiego*, pod red. M. Orgelbranda, t. I–II, Wilno 1861 (skrót: Wil); *Słownik polszczyzny XVI wieku*, Wrocław 1966 i następne (skrót: S1XVI).

⁴H. Borek, *Język Adama Gdaczusza*, Wrocław 1962; R. Jefimow, *Z dziejów języka polskiego w Gdańsku. Stan wiedzy o polszczyźnie XVII wieku*, Gdańsk 1970; K. Siekierska, *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku*, Wrocław 1974; A. Kowalska, *Dzieje języka polskiego na Górnym Śląsku w okresie habsburskim*, Wrocław 1986; por. też: *Odmiany polszczyzny XVII wieku*, pod red. H. Wiśniewskiej i Cz. Kosyła, Lublin 1992.

⁵S. Hrabec, *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVIII w.*, Toruń 1949; B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII wieku*, Wrocław 1983; H. Turska, *Język Jana Chodźki. Przyczynek do historii języka polskiego na obszarze północno-wschodniej Rzeczypospolitej*, Wilno 1939; J. Trypućko, *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza). Przyczynek do dziejów języka literackiego w wieku XIX*, t. I, Uppsala 1955, t. II, Uppsala 1957; Z. Kurzowa, *Język filomatów i filaretów. Przyczynek do dziejów języka polskiego w XIX wieku*,

1. Zjawiska zgodne z XVII-wieczną normą

1.1. Fleksja

1.1.1. System fleksyjny badanych pamiętników ma zdecydowanie nowoczesny charakter. Dają się oczywiście jeszcze zauważyć pewne wahania charakterystyczne dla wielu tekstów tego okresu, ale uwagę zwracają przede wszystkim daleko posunięte procesy normalizacyjne. Po XVI-wiecznym rozchwianiu wyraźnie nowatorski rozkład końcówek obserwujemy w wielu przypadkach:

1.1.1.1. W dopełniaczu l.p. r.m. w zakresie użycia -a // -u panuje rozróżnienie niemal takie jak współcześnie, -a pojawia się konsekwentnie we wszystkich rzeczownikach żywotnych, rzeczownikach zdrobniałych, nazwach narzędzi, naczyń, części ciała itp. Tylko wyjątkowo zamiast spodziewanego -u występuje -a: *dżdża* Ch 174, *łasa* SM 170, *ładunka* BM 227. Sporadyczne wahania w użyciu końcówek równoległych mogą mieć, jak sądzą niektórzy badacze, swoje źródło w języku białoruskim⁶, np.: *procha* BM 227// *prochu* BM 227, *Owruca* BM 246 // *Owruczu* BM 245, *Możajska* SM 153// *Możajsku* SM 160. Wydaje się jednak, że dla XVII i XVIII w. była to cecha ogólna, o czym zdaje się przekonywać podobny rozkład końcówek dopełniacza u innych pisarzy XVII-wiecznych⁷.

Wrocław 1963; J. Zaleski, *Język Aleksandra Fredry*, Wrocław 1975; H. Wiśniewska, *Poliszczyzna przemyska wieków XVII-XVIII*, Wrocław 1975.

⁶M. Weiss-Brzezina, *Regionalizmy kresowe w pamiętniku Rusieckiej*, Zeszyty Naukowe UJ, Kraków 1965, z. 5, s. 140.

⁷Por.: I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII w.*, Wrocław 1964, s. 70; Borek, *dz. cyt.*, s. 34-35; Smolińska, *dz. cyt.*, s. 65-66; Kowalska, *dz. cyt.*, s. 68.

1.1.1.2. W celowniku l.p. r.m. pojawiają się nieliczne już odstępstwa w zakresie użycia *-u // -owi*, np.: *chłopcowi SM 168, chłopowi SM 178*.

1.1.1.3. W bierniku rzeczowników żywotnych tylko sporadycznie zachowane są formy starego *B.= M.*, np.: „...postąpili nam pieniądze stacją na koń” *SM 135*. Normą jest już *B=D*. Na znaczne zaawansowanie procesów rozwojowych *acc.-gen.* w XVII-wiecznej polszczyźnie kresowej wskazuje W.R.Rzepka⁸.

1.1.1.4. W miejscowniku l.p. r.m. końcówka *-u*, podobnie jak we współczesnej polszczyźnie, występuje w rzeczownikach miękкотematowych oraz twarđotematowych zakończonych na spółgłoskę tylnojęzykową, zaś inne twarđotematowe mają prawie wyłącznie *-e*. W pamiętnikach zanotowano zaledwie kilka odstępstw, np.: w *szafasu Ch 459, o caru SM 120, o ludu BM 246*). Również u innych pisarzy XVII w. podobne wahania są nieliczne⁹, co w pełni potwierdza tezę o zakończonym już procesie stabilizowania się końcówek *Msc.* l.p.

1.1.1.5. W miejscowniku l.mn. trzech rodzajów obserwujemy niemal całkowite zwycięstwo *-ach*. Starej końcówki nie odnajdujemy już ani u Chrapowickiego, ani u Bogusława Maskiewicza; u Samuela odnotowano zaledwie 2 przykłady: *murzech SM 75, powieciech SM 219*;

1.1.1.6. W deklinacji żeńskiej z *D.* l.p. wycofuje się już dawna końcówka *-e* rzeczowników miękкотematowych, pozwoli zwycięża *-i (-y)*, np.: *rzeczy Ch 275*. Wychodzi też z użycia *-ej*, która w badanym materiale utrzymuje się głównie w wyrazach zapożyczonych na *-ija (-yja)*, a także rze-

⁸W. R. Rzepka, *Uwagi o rozwoju gen.-acc. pl. w polszczyźnie kresowej*, „Studia Polonistyczne”, 3 (1976), s. 142.

⁹Smolińska, *dz. cyt.*, s. 67.

czownikach *pani*: *paniej* Ch 153, *Akademiej* Ch 234, *prowi-
zyjej* 246, *Indyjej* Ch 249, *konstytucyj* 237, z *Wielkopolskiej*
SM 183, *paniej* SM 199, *paniej* BM 258, choć też *pani* Ch
271, *pani* BM 258. Taki sam rozkład końcówek D. l.p. r.ż.
obserwuje Kowalska w polszczyźnie śląskiej¹⁰.

1.1.2. We fleksji XVII w., oprócz opisanych wyżej, zdecydowanie nowatorskich tendencji, obserwować można również pewne wahania:

1.1.2.1. W mianowniku l.mn. r.m. ciągle jeszcze istnieje rozchwianie w doborze końcówek męskoosobowych: *Tatarowie* Ch 242, 292, 458, 470, *językowie* 'jęncy' Ch 453, *kolegowie* Ch 495, *posłannikowie* Ch 291, *bojarowie* Ch 431, *posłannikowie* SM 297, *rajtarowie* 130, *pobratymowie* SM 130, *eksceniczekowie* SM 171, *pacholikowie* SM 115, 149, 152, 153, 216, *Tatarowie* 109, 210, 218, *elektowie* 213, *szpiegowie* 220, *Tatarowie* 232, ale też *języcy* 'jęncy' Ch 516, *języki* 'jęncy' Ch 448, *pacholicy* Ch 124, *namiestniki* SM 122, *szpiegi* SM 151, *kapitani* BM 247. Na współfunkcyjność formantów *-i(-y)//-owie* w tym okresie zwróciła uwagę A. Kowalska,¹¹ szczegółowo zaś omówił to zjawisko W. R. Rzepka¹².

1.1.2.2. W dopełniaczu l.mn. r.m. dominuje *-ów* i to zarówno w tematach twardych, jak i miękkich: *bakałarzów* Ch 164, *ogniów* Ch 220, *towarzyszów* Ch 370, *komisarzów* Ch 379, 380, 492, 518, *posztarzów* Ch 512, *Moskałów* Ch 521, *żołnierzy* SM 163, *ołtarzów* SM 149, *kuglarzów* SM 141, *obywateli* SM 188, *usarzów* SM 121, *animuszów* SM 120.

1.1.2.3. W rodzaju żeńskim zjawiskiem typowym dla XVII w. jest opozycja końcówek *-ę // -ą* w B. l.p. uzależ-

¹⁰ A. Kowalska *dz. cyt.*, s. 79.

¹¹ *Tamże*, s. 70.

¹² W. R. Rzepka, *Mianownik liczby mnogiej rzeczowników męskoosobowych w polszczyźnie literackiej XVI i XVII w.*, „Studia Polonistyczne” 14/15 (1986), s. 215–231.

niona od zakończenia rzeczownika¹³, stąd sesyj^ą odłożono Ch 147, instrukcyj^ą czytano Ch 148, relacyj^ą czynił Ch 148, odprawowali legacyj^ą Ch 151, propozycyj^ą czynił Ch 151, sesyj^ą odłożywszy Ch 153, miałem audiencyj^ą Ch 169, suplikowali ekstraordynaryj^ą Ch 247 (oraz 135 innych przykładów), benedykcyj^ą dają SM SM 128, w luderyj^ą się wdał SM 184, spaliliśmy konfederacyj^ą SM 196, na grobl^ą wjeżdżał Ch 208 (oraz 124 inne przykłady), wiktoryj^ą BM 242, ekspedycyj^ą BM 242, komisyj^ą BM 290 (oraz 56 innych przykładów)¹⁴.

1.1.2.4. W miejscowniku l.p. r.ż. obowiązuje forma w Polscze SM 192 z ciekawą obocznością morfonologiczną -sk-//-sc, Por.: Polsk^ą Ch 387.

1.1.2.5. W mianowniku l.mn. spotykamy formy oboczne chorągwi Ch 471 // chorągwie Ch 445 powstałe w wyniku wymieszania paradygmatu miękkiego i twardego.

1.1.2.6. W dopełniaczu l.mn. dla wyrazów zapożyczonych na -ija (-yja) mamy -ij (-yj): bez ceremonij SM 216, familij SM 203, prowincyj SM 220.

1.1.2.7. W C. l.p. niektórych rzeczowników r.n. za powszechną w XVII w. należy uznać męską końcówkę -owi, np.: imieniowi Bożemu SM 135, ku południowi BM 247.

1.1.2.8. Pojmowana dziś jako M. l.mn. forma bracia zachowuje w badanym materiale znaczenie kolektiwu, a tym samym ma typ odmiany według rodzaju żeńskiego l.p., np.: braci^ą SM 106, 204, braci naszej BM 276, 290 itp. Jak wynika z badań nad językiem innych autorów, formy takie były ogólne do końca XVII w.¹⁵, a nawet zdarzały się w XVIII¹⁶

¹³Końcówka -ą występuje poza nielicznymi wyjątkami typu sesyj^ę Ch 148, mennicę Ch 228, łaźnię Ch 235, drewnię SM 128, szyję SM 207, mutację BM 257, w rzeczownikach obcych na -ja oraz w typie rzeczowników miękkotematowych na -'a.

¹⁴Podobnie Kowalska, dz. cyt, s. 82.

¹⁵Smolińska dz. cyt, s. 71.

i XIX w.¹⁷. Niektóre użycia wskazują jednak na to, że rzeczownik *bracia* mógł być traktowany jako forma M.l.mn. Już bowiem w najstarszej epoce formy te, ze względu na swoje zbiorowe znaczenie, mogły łączyć się z innymi częściami mowy w l.mn., co znajduje potwierdzenie również w badanym materiale, np.: „... *bracia nasi nie chcieli*” BM 276.

1.1.2.9. Zgodne z XVII-wieczną normą (dziś tylko gwarowe) jest utrzymywanie się przy rzeczowniku r.n. liczebnika *dwie*: *dwie lecie* SM 116, *lat dwie* SM 191, *dwie ciała* Ch 446. Powszechne są w tym okresie formy typu *siedm* SM 119, *ośm* SM 128 będące kontynuacją stanu prasłowiańskiego; w C. odnotowano *pięciom* SM 197, *dziwięciom* BM 263; w N. wyłączone jest *-ą*, np.: z *pięcią* Ch 308, z *dziwięcią* Ch 367¹⁸.

1.1.2.10. Brak jest wyraźnej stabilizacji w odmianie czasowników. Mieszanie typów koniugacyjnych zdaje się być dla omawianego okresu zjawiskiem naturalnym. Nie należą tu do rzadkości formy starej odmiany czasownika, np.: *zostawa* Ch 240, *zostawam* Ch 544, *kopają* SM 112, *stawają* SM Ch 518, *dotrzymują* SM 130, *domyśliwają się* SM 210 (końcówka *-am, -asz* zamiast współczesnej *-ę, -esz*) czy *oznajmuje* Ch 225, *przeprowaduje* Ch 230, *oznajmują* Ch 456 (końcówka *-ę, -esz* zamiast *-am, -asz*).

1.1.2.11. Żywią jeszcze kategorią są formy czasu zaprzeczonego, np.: *przyszła była* Ch 241, *był przepędził* Ch 477, *mie-*

¹⁶ J. Zieniukowa, *Z dziejów polszczyzny literackiej XVIII w. Język pism Jabłonowskiego wobec ówczesnych przepisów normatywnych*, Wrocław 1978, s. 66.

¹⁷ J. Baudouin de Courtenay, *Kilka wypadków działania analogii, w: O języku polskim*, Warszawa 1984, s. 277.

¹⁸ Jak wykazują badania języka innych autorów tego okresu forma N. z *-ą* jest jeszcze wówczas normą; Borek, dz. cyt., s. 47; Smolińska, dz. cyt., s. 88; Siekierska, dz. cyt., s. 98; Zieniukowa, dz. cyt., s. 105.

liśmy byli Ch 447, *był dołożył* Ch 490, *byli poszli* SM 125, *był wziął* SM 182, *chciał był* BM 265, *się poobałały były* BM 267.

1.1.2.12. Liczne są formy czasu przeszłego z ruchomą końcówką osobową, np.: „...bardzom był chory” Ch 303, „...teśmy czytali” Ch 491, „...do zachoduśmy tam byli” Ch 496 „...wozyśmy układali” Ch 531, „...ponieważem wszystko stracił” SM 177, „...siłam widział” SM 146, „...ziemiśmy dobywali” SM 117, „...zanimiśmy się ruszyli” SM 106, „...nocąśmy jechali” BM 267 (łącznie ponad 120 przykładów). Prepozycja części czasu przeszłego, łączących się najczęściej z wyrazem występującym przed czasownikiem jest dla XVI i XVII w. typowa i, jak sądzi T. Rittel, wiąże się z koniecznością zachowania rytmiczności tekstu¹⁹.

1.1.2.13. Jeszcze żywotny jest w XVII w. imiesłów czynny czasu przeszłego na *-ly*²⁰: *służalej piechoty* SM 186, *zeszły list* Ch 119, *bywały* SM 210. Imiesłowy na *-(t)szy*, *-wszy* są czasami tworzone od czasowników niedokonanych, np.: *jadłszy* Ch 96, 99, 142, 158, 285, 373, *bywszy* Ch 96, 97, *chorzawszy* Ch 110, *proponowawszy* Ch 383, *bieżawszy* SM 153, *biwszy* SM 145, *mieszkawszy* BM 223, *widziawszy* BM 235 itp, a imiesłowy na *-ąc* od czasowników dokonanych, np.: *przetłumacząc* Ch 492, *osiodłając* SM 176, *przepadając* Ch 224.

1.2. Składnia

Szczegółowa analiza materiału składniowego wykazuje, że XVI-wieczna polszczyzna kresowa nie różniła się w tym zakresie od ówczesnego dialektu kulturalnego. Większość konstrukcji została odnotowana albo w cytowanych już wy-

¹⁹T. Rittel, *Szyk członów w obrębie form czasu przeszłego i trybu przypuszczającego*, Wrocław 1975, s. 79.

²⁰Por.: Bajerowa, dz. cyt, s. 92.

zej monografiach języka pisarzy, albo w pracach omawiających zagadnienia składniowe²¹.

1.2.1. Liczne są jeszcze w pamiętnikach przykłady zgody znaczeniowej między podmiotem zbiorowym wyrażonym rzeczownikiem l.p. a orzeczeniem w l.mn., np.: „Zamek brzeski Moskwa wzięli” Ch 220, „Towarzystwo (...) stali” Ch 386, „... wojsko (...) most narządzili” Ch Ch 309, „... i tak czeladź swoim rzeczom gwoli i moich ratowali” SM 195, „Moskwa (...) w zamku się zawarli” SM 125, „... nieprzyjacieli w kilkunastu tysięcy się przeprowowali” BM 253. Przewaga tych form jest ciągle wyraźna²², choć widać już wahania, które stopniowo prowadzą do zaniku w XIX w. zbiorowego znaczenia rzeczowników typu *szlachta*, *czeladź*. W pamiętnikach zdarzają się też konstrukcje z orzeczeniem w l.p., np.: „... wojsko jeszcze nie ruszyło się z obozu” Ch 440, „Moskwa garnęła się do carzyka” SM 119, „... i gdyby się nie domyśliła czeladź powięzywać konie u dębu” BM 235. Niekonsekwencje zdarzają się niekiedy nawet w jednym zdaniu: „... wojsko od Korsunia przyszło i stanęli w okopie BM 239”, „Moskwa co przy nim była obrócili się” SM 122²³.

1.2.2. Dość powszechne są zdania bezpodmiotowe, w których związek główny jest konstrukcją jednoczłonową zawierającą orzeczenie w 3. os. l.p. (np.: „... nie masz żadnej przeprawy” Ch 158, „ ... tu zajęcy cale nie masz” Ch

²¹ *Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej*. Wybór przykładów i oprac. K. Pisarkowa, A. Kałkowska, M. Szybistowa, J. Twardzikowa, Wrocław 1972; K. Pisarkowa, *Historia składni języka polskiego*, Wrocław 1984.

²² Na podobne zjawisko wskazuje Smolińska, dz. cyt., s. 104.

²³ Por. na ten temat: Cz. Bartula *Z problematyki badań nad składnią historyczną języka polskiego na tle porównawczym*, w: *Studia historycznojęzykowe. Wybór problemów i przegląd metod badawczych z zakresu historii języka polskiego*, Wrocław 1986, s. 13.

329, „...czeladzi z za Wołgi z żywnością *nie masz*” SM 122, „...kobierycy adziamskich *nie masz*” SM 184, „Dyspozycja miejsca i obozu natenczas pod Kodakiem, tak jako *widzisz*” BM 232)²⁴, a także zdania bezpodmiotowe z bezokolicznikiem, któremu towarzyszy leksem modalny (np.: „...*strzelanie słyszeć było*” Ch 264, „...*ogniów nie widzieć było*” Ch 220, „...*szemranie słyszeć było*” BM 280). K. Pisarkowa tłumaczy te, zapomniane już dziś, konstrukcje „próbami udoskonalenia nie wykształconych jeszcze w przeszłości środków modalnych w polszczyźnie składniowej. Skoro przestały tym środkiem być tryby czasownika, ich funkcję przejęła składnia. Reprezentuje ją bezokolicznik, bezpodmiotowość. Częściowo przejęła ją semantyka, którą dziś reprezentują leksemy modalne: *można, wolno, wypada, trzeba*²⁵

1.2.3. W zakresie związków z dopełnieniem zwraca uwagę znacznie większa niż obecnie liczba konstrukcji syntetycznych, które z biegiem lat przekształcają się w wyrażenia przyimkowe, np.: „...*wyjechał posłannikiem*”²⁶ Ch 459 → *wyjechał jako posłaniec*; „...*odjechał hałasujących*” Ch 445 → *odjechał od hałasujących*; „...*bronąć się kozakom*” Ch 242 → *bronąć się przed kozakami*; „...*czekać nieprzyjaciela*” SM 151 → *czekać na nieprzyjaciela*; „...*pisać imieniem swoim*” Ch 532 → *pisać w swoim imieniu*.

Wiele typowych dla XVII-wiecznej polszczyzny wyrażen przyimkowych, w związku ze zmianą rekcji czasowników, przekształca się w inne wyrażenia przyimkowe, np.: *od + D* zostaje zastąpione w późniejszej polszczyźnie przez *przez + B*: „...*troje dziątek od matki porzuconych*” Ch 445 →

²⁴ Bartula, dz. cyt., s. 13.

²⁵ Pisarkowa, dz. cyt., s. 36.

²⁶ Por.: Pisarkowa, dz. cyt., s. 105–106.

troje dziątek przez matkę porzuconych; „... od wszystkich opuszczeni zostali” BM 275 → *przez wszystkich opuszczeni zostali*; „... akceptowani od niego” BM 276 → *akceptowani przez niego*; *ku + C* zostaje wyparte przez *do + D*, np.: „... ku karczoszkom podobne” Ch 422 → *do karczoszków podobne*; *na + B* przez *o + B*, np.: „... nie dbał na to” BM 295 → *nie dbał o to*, „... sądziło się kilku na ten urząd” SM 209 → *sądziło się kilku o ten urząd*.

1.2.4. Charakterystyczny dla XVII-wiecznej polszczyzny jest narzędnik jako przypadek okolicznika sposobu. W pamiętnikach notowałam liczne przykłady typu: *iść rysią* SM 177, *iść pieszą* BM 256, *iść wałem* 'iść gromadą, dużą grupą' SM 139, *uderzyć skielzem* 'uderzyć ukosem' BM 252, *iść urywkiem* 'iść dorywczo' BM 282.

1.2.5. Zaaprobowana przez ówczesny uzus jest też porzeczownikowa pozycja przydawki, np.: *koni karych sześć* Ch 453, *deżdż wielki* Ch 251, 348, *kulami ognistymi* SM 165, *prawa wielkie* SM 185, *dziad mój* BM 225, *na szczęście moje* BM 229 itp).

1.2.6. Utrzymuje się, uwarunkowane wpływami łacińskimi, orzeczenie na końcu zdania, np.: „... gdzie i naszych niemało *zginęło*” Ch 262, „Pan Miłocki jadłszy *odjachał*” Ch 345, „... Wysockiego pedagoga *uwolniłem*” Ch 234, „... bo tego Dymitra wszystkie sprawy i zwyczaje *wiedział*” SM 108, „... bo często nas Moskwa kulami ognistymi *nawiedzała*” SM 147, „... obozowi miejsce *naznaczył*” BM 234, „... znowu nieprzyjaciel szczęścia *próbuję*” BM 253, „... którego tamże z nimi na pal *wbito*” BM 263.

1.2.7. Pojawiają się konstrukcje oparte na A.c.I., np.: „... *powiadał się być* we wsi *Dobryka*” Ch 453, „*Powiadał się być* w *Niemirowie*” BM 246.

1.2.8. W powszechnym użyciu są zdania wielokrotnie złożone, np.: „I już by były rzeczy nie biorąc dalszego za-

ciągu koniec swój wzięły, ale przez nierząd i niesprawę naszych Pan Bóg nie pobłogosławił, bo petarda swój efekt uczyniwszy bramę otworzyła i wpadło już do zamku naszych było z Nowodworskim kawalerem, który tymi petardy sprawował, z kilkadziesiąt już i Moskwa strwożona z blanków i z domów tłumem wielkim do cerkwi uciekać i cisnąć się poczęła, ale widząc, że w posiłku naszym przybywało, obróciwszy się, wyparli z zamku” SM 114.

1.2.9. Nie budzi zastrzeżeń w ówczesnej polszczyźnie niezgodność podmiotów w zdaniach z imiesłowowym równoważnikiem zdania, np.: „*Jadąc ze Mścibowa zginęła mi szabla*” Ch 256, „...*to była pierwsza nauka wyszedłszy ze szkół*” BM 33 itp.

1.2.10. Powszechne są konstrukcje imiesłowowe typu: *w post wstąpiwszy* SM 100. Związek ten w XVII w. odznacza się dużą frekwencją przy całkowitym braku frazeologizmu *w post wstąpić*²⁷.

Warto tutaj zwrócić uwagę na fakt, iż wiele form aprobowanych przez normę językową w XVII w. utrzymało się jeszcze w XIX w. na Kresach, np.: *od + D* zamiast *przez + B* (np.: „...*brat obrażony od pana Ciechanowieckiego*” Ch 139), czy *dla + D* (np.: *dał dla paniej* Ch 153, *dał dla cyru-lika* Ch 286). Omawiane konstrukcje niemalże od początku częstsze były jednak na pograniczu polsko-ruskim. Tu też utrzymały się one najdłużej dzięki peryferycznemu położeniu terenu.

1.3. Słowotwórstwo

Konfrontacja materiału słowotwórczego z wymienionymi wcześniej źródłami leksykalnymi i monografiemi je-

²⁷T. Sokołowska, *Funkcje składowe imiesłowów nieodmiennych w języku polskim XVII w.*, Wrocław 1975, s. 110.

zyka pisarzy XVII w. pozwala stwierdzić, że inwencja słowotwórcza Chrapowickiego oraz obu Maskiewiczów, choć różna od współczesnej, zgodna jest w zasadzie z ówczesną normą językową. Ponieważ większość formacji została potwierdzona przez Cn, KartXVII²⁸, L (z przykładami z XVII w.), K.Siekierską, H.Borka, można mówić o powszechności niektórych struktur słowotwórczych, bogactwie i produktywności formantów, a także wskazać pewne cechy charakterystyczne i tendencje dominujące w zakresie słowotwórstwa XVII w.

1.3.1. Zwracają uwagę rzeczowniki odczasownikowe z sufiksem *-anie*, *-enie*, *-cie*, np.: *bolenie* 'ból' Ch 303, *napadanie* 'opady śniegu' Ch 440, *ożenienie* 'SM 143, *przenagabanie* 'niepokojenie, straszenie' SM 100, *umoderowanie* 'formowanie, ułożenie' Ch 379, *zepsowanie* SM 215, *zaczęcie* BM 275. Formacje te są prawie kategoriałne. Tworzono je bez żadnych ograniczeń, od wszystkich niemal czasowników, nie wyłączając nawet tych, które współcześnie „nie mają nazw czynności, procesów i stanów z formantami *-anie*, *-enie*, *-cie*”, np.:²⁹ *chcieć* → *chcenie* SM 160, *iść* → *iącie* SM 123, *ożenić się* → *ożenienie* SM 143. Omawiane formacje, głównie orzeczeniowe są, jak się wydaje, typowe dla tej epoki, mimo iż niektórzy badacze mówią o przewadze takich form wyłącznie w języku poetyckim³⁰ ... Na znaczną frekwencję odczasownikowych nazw czynności i stanu zwracają też uwagę Z.

²⁸ Kartoteka Słownika polszczyzny XVII w.

²⁹ *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, pod red. R. Grzegorzczkovej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa 1984, s. 336.

³⁰ S. Rospond, *Studia nad językiem polskim XVII w.*, Wrocław 1949, s. 226–259.

Klemensiewicz³¹, J. Mońko-Chotkowska³², oraz K. Siekierska³³.

1.3.2. Stosunkowo częste są w badanym materiale męskie rzeczowniki postwerbalne, utworzone sufiksem zerowym, np.: *dział* 'dzielenie, *podział*' SM 199, *pobór* 'zbieranie podatku' Ch 197, *podsluch* 'straż obserwacyjna' SM 117, *rozruch* 'zamieszki' SM 152, *roztok* 'roztopy' SM 151, *zaciąg* 'zatarg, zadrażnienie' SM 213, *zakaz* 'zlecenie' SM 197. Na powszechność zjawiska u innych pisarzy tego okresu zwraca uwagę K. Siekierska³⁴.

1.3.3. Znaczną żywotnością odznaczają się formanty -*ik*, -*nik* występujące w nazwach znamionujących, nazwach działacza bądź nazwach zawodowych, np.: *dożywotnik* 'dożywotni posiadacz królewskiej' Ch 389, *kopijnik* SM 156, *łyżnik* 'żołnierz z łyżwami śniegowymi na nogach' SM 177, *pacholik* SM 115, 153, 149, 216, *podwodnik* 'powożący podwodą' Ch 224, *stadnik* 'koniuch, ten, który dogląda stada' Ch 136, *stolnik* BM 268, *harcownik* 'rycerz pojedynkujący się przed bitwą' SM 156, *najezdnic* 'najeżdźca' SM 149, *woźnik* SM 196, *posłannik* Ch 291, SM 297 itp.

1.3.4. Bogaty jest zasób żeńskich formacji odczasownikowych z formantem -*a*, jak: *namowa* Ch 378, *nasada* 'osada, osiedle wiejskie' Ch 466, *obraza* Ch 378, *obraza* SM 169, *osława* 'zła opinia' SM 182, *pochyba* 'wątpliwość' SM 127, *poraza* 'porażka' SM 218, *przewłoka* 'zwłoka, opóźnienie' SM 215 itp.

³¹ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1976, s. 307.

³² J. Mońko-Chotkowska, *Budowa słowotwórcza rzeczowników w „Liber Chamorum” Waleriana Nekandy Trepi*, Wrocław 1979, s. 70-78.

³³ Siekierska, dz. cyt., s. 178.

³⁴ Tamże, s. 184.

1.3.5. Produktywny jest też sufixs -ość, który tworzy klasę otwartą, niemalże nieograniczoną³⁵, np.: *chmurność* 'zachmurzenie' Ch 90, *czerstwość* 'zdrowie' Ch 282, *dalekość* 'duża odległość' SM 198, *drogość* 'drożyzna' Ch 254, *mo-krość* 'mały deszcz' Ch 264, *nawałność* 'duża ilość' SM 168, *powolność* 'posłuszeństwo' Ch 548, *słabość* 'choroba, niemoc' Ch 347.

1.3.6. W zakresie słowotwórstwa przymiotników zwracają uwagę formacje z sufixsem -ny³⁶: *pochopny* 'chętny' SM 146, *pozorny* 'wspaniały, doskonały' Ch 456, *skarbnny* 'drogocenny' BM 259, *słuszny* 'odpowiedni, właściwy' Ch 468, *strawny* 'związany z kosztami utrzymania' SM 192, *niebaczny* BM 252, *płatany* 'blaszany' SM 149, *pomieniony* 'wyznaczony' SM 144, *rodzony* 'brat' Ch 349, a także od-rzeczownikowe przymiotniki dzierżawcze z formantem -owa, -owe, -owy: *Alexandrowiczowe* Ch 165, *Chreptowiczowy* Ch 164, *Drozdowiczowe* Ch 512, *Korfowy* Ch 215, *stolnikowy* Ch 129, *Władysławowy* Ch 128, *suchedniowy* Ch 179 oraz zleksykalizowane dawne imiesłowy na -ły, które powoli przechodzą do kategorii przymiotników, tracąc swój związek z czasownikiem. Takimi oczywistymi przymiotnikami są już w XVII w. formy: *dufały* 'godny zaufania' SM 167, *opiekły* 'tłusty' BM 256, *więdły* 'wędzony' SM 185. Pozostałe wyrazy omówione w tej grupie są prawdopodobnie jeszcze imiesłowami, choć ich związek z formami czasu przeszłego staje się już nieczytelny, np.: *gniły* 'powodujący gnicie, gniący' Ch 387, *podpiły* 'ten, który jest pijany' Ch 531, *służyły* 'ten, który teraz służy' SM 186.

³⁵ Por.: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, dz. cyt., s. 369.

³⁶ Interesuje mnie w tych rozważaniach wyłącznie produktywność formantu, a nie zmiany znaczeniowe wyrazów.

1.3.7. Znamiennym rysem słowotwórstwa przysłówków jest chwiejność formantu -o // -e, np.: *dostatnie* BM 259, *plugawie* 'deszczowo' Ch 368, *pomiernie* Ch 423, *surowie* SM 171, *srodze* 'bardzo' Ch 390, 417, obok *gromadno* 'licznie' Ch 202, *leniwo* Ch 543, *pilno* SM 158, *plugawo* 'deszczowo' Ch 368, 515, *różno* BM 243, *sowito* SM 211, BM 261, *tyrańsko* SM 188, *śpieszno* Ch 372. Powszechne są wyrażenia przyimkowe i formy przypadkowe w funkcji przysłówków: *na prość* SM 176, *po jesiennemu* Ch 368, *po mnisku* SM 154, *po preźnemu* 'zgodnie ze zwyczajem' Ch 97, *po roznu* SM 151, *z gromem* 'szybko' SM 141, *po ranu* 'rankiem', 'gwałtem przemocą, wbrew woli' SM 135, *pieszą* 'pieszo' SM 215, BM 266, *skielzem* 'krzywo, ukośnie' BM 252, *spodkiem* SM 117, *urywkim* 'dorywczo' BM 282.

1.3.8. W zakresie słowotwórstwa czasowników zwraca uwagę duża liczba formacji prefiksalnych. Najczęściej przedrostek występuje w nich w swej podstawowej funkcji, jaką jest „komunikowanie zakończenia czynności, ujęcia jej jako zamkniętej całości”³⁷. Do czasowników, które w wyniku prefiksacji zmieniły swój aspekt z niedokonanego na dokonany, a także zmodyfikowały znaczenie, należą m.in: *odbiec* 'opuścić' BM 283, *odwotować* Ch 534, *odstrachać się* 'wyzbyć się lęku' Ch 218, *odedrzeć się* 'odpowiedzieć drwinami na drwiny' BM 272, *pogromić* SM 156, *pokumać się* SM 140, *porazić* 'pokonać' SM 179, *posiec* SM 194, *postradać* SM 129, *powadzić się* 'pokłócić się' SM 159, *przysiodłać* Ch 223, *starzować* Ch 240, *ugrzzać* Ch 309, *umarznąć* Ch 357, *ustanowić się* 'zakwaterować się' BM 282, *uszczać* 'upolować' Ch 218, *utrącić* 'zwyciężyć' Ch 225, *wyfiglować się* 'żartem kogo zbyć' BM 257, *wyrazić* 'wymówić, wymienić' BM 280-1, *wytrąbić*

³⁷R. Grzegorzczkova, *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*, Warszawa 1981, s. 15.

'ogłosić trąbiąc' SM 171, *zabiec* 'ugłaskać, ubłagać' BM 300, *zdybać* 'napaść niespodziewanie' BM 273, *zafasować* 'przygotować do obrony' SM 115, *zjechać się* Ch 164, *zajuszyć* 'rozgniewać' SM 219. Oczywiście są to głównie czasowniki czynnościowe bądź procesualne, czyli takie, które „oznaczają jakieś dzianie się na zewnątrz podmiotu bądź w podmiocie”³⁸. Niekiedy, mimo występującego przedrostka, aspekt pozostaje nie zmieniony, np.: *uganiać* 'łapać, polować' Ch 107, *uwodzić* 'kłamać' BM 301, *opalać* 'zapalać, podpalać' Ch 462, *ujeżdżać* Ch 216, *pokrapiać* 'kropić, mżyć' Ch 242, *udawać* 'mówić, twierdzić' Ch 467.

Zdarza się też, że prefiks dołączony jest do czasownika dokonanego bezsufiksального, np.: *za-siąść*, *u-jąć*, ale wówczas przedrostek wnosi inne znaczenie, częściowo zależne od znaczenia podstawowego, mówi o procesie, jaki zachodzi w obiekcie lub podmiocie. Warto zwrócić uwagę i na to, że w stosunkowo licznej grupie czasowników nastąpiły, w okresie od końca XVII w. do czasów nam współczesnych, zmiany prefiksów. Ma to oczywiście związek głównie z procesem leksykalizacji i, jak twierdzi Brajerski, „świadczy o zaszłej w tym czasie zmianie w ujmowaniu przejawów wyrażanych przez te czasowniki”, np.:³⁹

dobiec BM 249 współcześnie 'o-'
nawiedzić Ch 238 współcześnie 'od-'
obaczyć Ch 460 współcześnie 'zo-'
odrzec się BM 296 współcześnie 'wy-'
pogromić SM 156 współcześnie 'roz-'
pomrzeć Ch 357 współcześnie 'u-'
przepomnieć BM 273 współcześnie 'za-'

³⁸ Tamże, s. 80.

³⁹ T. Brajerski, *O języku „Pieśni” Konstancji Benisławskiej*, Lublin 1971, s. 125.

przysiodłać SM 203 współcześnie 'o-'
ufrasować Ch 541 współcześnie 'za-'
ugrzać Ch 309 współcześnie 'o-'
ujeżdżać Ch 548 współcześnie 'od-'
umarznąć Ch 357 współcześnie 'za-'
utaić SM 153 współcześnie 'za-'
upewnić Ch 408 współcześnie 'za-'
wyrachować SM 198 współcześnie 'po-'
wyrozumieć SM 160 współcześnie 'z-'.

Są też czasowniki, które zyskały współcześnie dodatkowy przedrostek, np.: *przestawać* 'po-' SM 183, a także prefiksalne czasowniki, którym współcześnie odpowiada forma bez przedrostka, np. *wschwycić się* 'chwycić się' Ch 362.

1.4. Słownictwo

Z całą pewnością większość analizowanych przeze mnie jednostek leksykalnych była typowa dla wieku XVII. Tylko nieliczne formy nie znalazły poświadczenia w słowniku Knapskiego albo opracowaniach dotyczących języka XVII w.

Typowy jest rozkład procentowy zapożyczeń. Dominują oczywiście latynizmy, które w badanym materiale stanowią 57,8% wszystkich wyrazów obcych⁴⁰. Jak wynika z badań, zdecydowaną większość owych latynizmów można uznać za barbaryzmy językowe, które dadzą się z powodzeniem zastąpić znanymi wówczas wyrazami rodzimymi. Mamy tu bowiem najczęściej do czynienia z XVII-wiecznymi efemerydami pojawiającymi się pod wpływem mianery literackiej wynikającej z przekonania, że latynizmy

⁴⁰ Jest to, jak wynika z badań, zjawisko powszechnie znane. Latynizmy mogą stanowić w XVII-wiecznych tekstach od 52 (Por.: Siekierska, dz. cyt, s. 332) do 74 % (Por.: Smolińska, dz. cyt, s. 202).

są nieodłączną cechą pięknego stylu, że świadczą o oglądzie kulturalnej mówiącego. W rzeczywistości jednak zaśmiecają język, co znajduje swoje odzwierciedlenie już w największym słowniku tamtych czasów. Knapski opatruje te wyrazy potępiającym komentarzem „barbari dicunt”, niekiedy wręcz je pomija. Omawiane zapożyczenia pojawiają się w słownikach późniejszych z przykładami z XVII w., często z różnymi kwalifikatorami, niekiedy bez przykładów bądź z odsyłaczami do polskich odpowiedników, np.: *dysceptacja* 'spór' BM 267, *error* BM 271, *fabryka* 'kłamstwo' SM 224, *fascykuł* 'zwitek papierów' Ch 438, SM 159, *konfesata* 'zeznanie, relacja' Ch 449, *okurencyja* 'staranie się o coś' Ch 545, *regiment* 'komenda' Ch 236, *rekognoskowanie* 'badanie, rozpoznanie' Ch 463, *rekuperować* 'odzyskać' SM 166, *rekwizycja* 'odpowiedź' Ch 407, *remisa* 'odłożenie sprawy' Ch 537, *remora* 'zwłoka' BM 291, *statura* 'postać' SM 157, *submisja* 'uległość' Ch 468, *sukurs*⁴¹ 'pomoc' Ch 516, *sumpt*⁴² 'koszt' Ch 547, *supersedować* 'poniechać' BM 240, *teatrum* SM 218, *trutynować* 'rozważać, roztrząsać' Ch 381. Większość barokowych latynizmów wyszła w ogóle z użycia, a tylko nieliczne zachowały się w zmienionym bądź wyspecjalizowanym znaczeniu, np.: *alterować* 'trapić, trudzić' Ch 346, *atestacja* 'zaświadczenie' Ch 338, *deputat* 'sędzia trybunału głównego' Ch 537, *fabryka* 'kłamstwo' SM 224, *klucz* 'zespół majątków ziemskich' Ch 370, *mandat* 'pозew do sądu' Ch 538, *laik* 'człowiek niepoświęcony' Ch 338, *okazyja* 'powód, przyczyna' SM 211, *policyja* 'sztuka rządzenia państwem' SM 118, *pretekst* 'pretensja' Ch 230, *skrypt* 'dokument, list' Ch 492, *woluntariusz* Ch 510, *wotum* 'głosowanie' Ch 534 itp. Wyrazy te odznaczają się stosunkowo niską frekwencją, w

⁴¹ Dziś zachowany we frazeologizmie *iść komuś w sukurs*.

⁴² Dziś zachowany we frazeologizmie *zrobić coś własnym sumptem*.

badanych pamiętnikach mają niekiedy zaledwie kilka zaświadczeń. Pamiętnikarze, kierując się modą, posługują się nawet całymi zdaniemiami łacińskimi, np.: „...ale żeby tamtę szopę cale zrujnowano, do tego *cum declaratione, że ab ipsa securitate juramento comprobata et violata*”⁴³. Ch 490, „...*non tam libenter, quam reventer*”⁴⁴ BM 278. Tego typu użycia mają zazwyczaj charakter jednostkowy. O ich typowości świadczy jednak nie frekwencja, lecz stopień nasycenia tekstu polskiego wyrazami wywodzącymi się z łaciny.

2. Zjawiska archaiczne

2.1. Fleksja

Formy uznane już wówczas za przestarzałe stanowią w badanym materiale stosunkowo nieliczną grupę. Niewielka jest też, może poza starą końcówką N.l.mn., ich frekwencja.

2.1.1. W szcążkowej postaci utrzymuje się B=M rzeczowników żywotnych, np.: „...*postąpili nam pieniądze stacyją na koń*” SM 135, „...*na święty Marcin*” SM 212.

2.1.2. Wyjątkiem jest już końcówka *-u* zamiast *-e* w Msc. l.p. r.m. rzeczowników twar-dotematowych, np.: *o ludu* BM 246, *w szalasu* Ch 448, *w boru* Ch 459, *o caru swoim* SM 120.

2.1.3. Nieliczne są użycia starego B=M dla rzeczowników osobowych⁴⁵, np.: „...*zostawiwszy tam goście*” Ch 333, „...*co potrwożyło ludzie w okolicy*” Ch 219, „...*wyprawił posły*” 117, „...*pulkownicy obraliśmy*” SM 174, „...*deputaty wysadzić*” SM 106, „...*zbito chłopcy*” SM 203, „...*posły do*

⁴³od sprawy bezpieczeństwa przysięgą potwierdzonego i złamanego’

⁴⁴nie tak z ochoty, jak z konieczności’

⁴⁵Wynotowałam łącznie 41 przykładów, z czego aż 25 pochodzi z pamiętnika S. Maskiewicza, najstarszego z pamiętnikarzy.

króla posłali” SM 107, „...zebrał się na Moskale” BM 191, „...potracił posły” BM 277.

H. Grappin ustala granice żywotności starego B. aż na drugą połowę XVIII w., ale zastrzega, że użycie takiej formy wiązało się głównie ze stylem podniosłym⁴⁶. Również A. Otrębska, porównując dwa utwory stwierdza, że już w połowie XVII w. o użyciu jednych bądź drugich decydowały czynniki stylistyczne. Nowy B=D szerzył się w języku mówionym, natomiast w literaturze dominował stary B=M dla osobowych, nabierając jednak z czasem charakteru archaizującego⁴⁷. W. R. Rzepka stwierdza, że w pierwszej połowie XVII w. „dają się zauważyć dość liczne jeszcze wahania między starym a nowym B. w powtarzających się związkach orzeczenia z dopełnieniem w tych samych hasłach, ale przy różnych czasownikach bądź w różnych dopełnieniach przy tym samym czasowniku”⁴⁸. Dopiero pod koniec omawianego stulecia zaznacza się wyraźnie proces kostnienia zwrotów ze starym B., który nadal występuje we frazeologizmach o ogólnym znaczeniu zmiany bytowania, stanu, kondycji społecznej, a także zwrotach typu *ogłosić kogo za co (za kogo)*, *mieć kogo za co (za kogo)*, *przyjąć kogo za co (za kogo)* itp. w tekstach polemiczno-religijnych⁴⁹.

2.1.4. Archaiczny charakter ma końcówka -y zamiast -ami w N. l.mn., i to nie tylko rzeczowników r.m. i n., ale nawet r.ż., np.: *z listy Ch 470*, *z posły SM 126*, *ze źrebięty*

⁴⁶H. Grappin, *Histoire de la flexion du nom en polonais*, Wrocław 1965, s. 37.

⁴⁷A. Otrębska, *Od archaizmu do nowej formy językowej*, „Język Polski” 10 (1925), s. 161–170.

⁴⁸W. R. Rzepka, *Dopełniacz w funkcji biernika męskich form osobowych w liczbie mnogiej w polszczyźnie XVII w.*, Wrocław 1975, s. 17.

⁴⁹Tamże, s. 61.

Ch 307, z wojski Ch 441, tymi *petardy* SM 114, z niektórymi *praktyki* SM 218, tymi *przekłętwy* BM 280, z sąsiady SM 220, z *pasierby* SM 191.

2.1.5. Wyraźnym odstępstwem od ówczesnej normy językowej jest końcówka *-mi* zamiast *-ami* w N. l.mn. rzeczowników rodzaju męskiego i żeńskiego, np.: *skrzyńmi* Ch 362, *kamieńmi* SM 152, BM 283.

2.1.6. W szczątkowej postaci występują formy dawnego Msc. l.mn. z końcówką *-ech*⁵⁰: *murzech* SM 175, *powieciech* SM 219.

2.1.7. Ówczesnymi archaizmami są też niezłożone formy przymiotników i imiesłowów, np.: *pana Andrzejów* Ch 152, *pana referendarzów* Ch 524, *koronowan*, SM 97, *mocen* Ch 549, *dan* SM 136, *poczytan* SM 134, *zawiezion* SM 136, *wiadom* BM 288⁵¹.

2.1.8. Archaiczne są też enklityczne formy zaimków osobowych przy przyimku (np.: „... *dali na się asekuracją*” Ch 501, „... *daliśmy interczyzy między się*” SM 199) oraz formy zależne zaimka wskazującego *on* 'ten', np.: *onego* Ch 156, *onemu* Ch 408, *onymi* Ch 503, *onę* Ch 250.

2.1.9. Formy liczby podwójnej stanowią bez wątpienia odstępstwo od ówczesnej normy językowej. Wynotowane przykłady są nieliczne, np.: „... w *ręku swoich*” SM 182, „... *iż się rękę opuszczać nie godziło*” SM 220, „... *nogoma utopili*” BM 267, „... *dwie lecie*” BM 223, 224. Jedynie w polszczyźnie śląskiej form takich zanotowano znacznie więcej, ale tam proces zaniku liczby podwójnej przebiegał znacznie wolniej, niż w innych regionach kraju⁵².

⁵⁰ Podobnie Kowalska, dz. cyt., s. 86.

⁵¹ Formy takie w XVII w. odznaczają się dużą frekwencją jedynie w tekstach religijnych; zob.: Kowalska, dz. cyt., s. 86.

⁵² Tamże, s. 85.

2.2. Składnia

Można tu wskazać przede wszystkim archaiczne dopełnienia kazualne *pokarmiwszy koniom, wytchnąwszy koniom*⁵³, Ch 290, 383, SM 131, *wypocząć wojsku* BM 249, dopełnienie w B. zamiast w D. po czasowniku zaprzeczonym: „...nie śmiał w domu rusznicę chować” SM 139, „...bierne prawo wyborcze mieć nie mogą” Ch 543, „...nie zastawszy pana poborcę” Ch 196, a także archaiczny już wówczas podmiot wyrażony mianownikami przy czasowniku *być* z negacją, np: „...zjazd być nie może” Ch 494, „...deżdż nie był” Ch 404, „...nie był mąż, syn, brat” SM 211, „Gdzie nie był popis”⁵⁴. SM 101.

2.3. Słownictwo i słowotwórstwo

Słownictwo, którym posługują się pamiętnikarze, zgodne jest z ówczesną normą językową. Formy już wówczas przestarzałe stanowią znikomą część bogatego materiału. Najczęściej są to archaizmy semantyczne, np.: *mir*⁵⁵ 'pospółstwo' SM 145, *sklep* 'krypta'⁵⁶ Ch 198, *świeść* 'siostra żony' SM 199. Archaizmami semantycznymi są też formacje typu: *ojczyzna* 'ojcowizna' SM 199, *strzelba* 'strzelanie' BM 297, *ojczysty* 'ojcowski' Ch 230, *dziadowski* 'odziedziczony po dziadku, należący do dziadka' Ch 230, czasowniki *obra-*

⁵³Konstrukcje tego typu zanalizowałam w artykule *Wyowiedzenie złożone z imiesłowowym równoważnikiem zdania w XVII-wiecznej polszczyźnie kresowej*, „Prace Filologiczne”, 39 (1994), s. 117–122.

⁵⁴Jest to stara tendencja słowiańska szerząca się w scs. oraz literackich językach słowiańskich do przełomu XV i XVI w.; za: Bartuła, dz. cyt., s.12.

⁵⁵Wyraz ten poświadczony przez SStp oraz SłXVI pojawiał się głównie w tekstach pochodzących z pogranicza polsko-ruskiego.

⁵⁶W tym znaczeniu do dzisiaj w gwarach białoruskich.

zić Ch 115, 541 i urazić SM 193 występujące w pamiętnikach w swym pierwotnym znaczeniu 'zranić'.

Znaczenie wymienionych wyżej wyrazów waha się już wówczas wyraźnie, co potwierdzają nie tylko źródła leksykalne, ale także materiał zawarty w pamiętnikach, np.: „*Pokornie miłosiernego proszę Pana, żeby (. . .) miał miłosierdzie nad utrapieniem ojczyzny*” Ch 217, „. . . *strzelano z ręcznej strzelby*” BM 298.

3. Zjawiska charakterystyczne dla pogranicza polsko-ruskiego

3.1. Fleksja

3.1.1. Głównie dotyczy to D. l.mn. z końcówką zerową, np.: *bojar, Tatar*, choć też zdarza się zgodna z językiem ogólnym forma *bojarów*. Mamy tu do czynienia z obcą lub tylko utrzymującą się pod wpływem ruskim formą D. l.mn. od rzeczownika *bojarzyn* (ros. *bojarin*, D. l.mn. *bojar*)⁵⁷. Forma ta nie należy już z pewnością do języka ogólnego, a stanowi ówczesny archaizm utrzymujący się jeszcze w języku potocznym warstw średnio wykształconych na Kresach Wschodnich.

3.1.2. Źródła białoruskie mają zakłócenia w użyciu zaimek zwrotnego przy czasowniku, np.: *wrócić się* 'powrócić' Ch 121, 128, SM 181, *pomykać się* Ch 371, *wyruszyć się* 'wyruszyć' BM 268, *doczekać* 'doczekać się' Ch 540, *pokusić* 'pokusić się' SM 130.

3.1.3. Wspomnieć tu również należy o występującym tylko u pisarzy kresowych imiesłowie *bywszy* 'były' (od niedokonanego czasownika *być*), który w omawianym materiale zachowuje odmianę przez przypadki i rodzaje, np.: *bywszego*

⁵⁷ Smolińska, dz. cyt, s.94.

Ch 179, bywszej Ch 468, patriarcha bywszy SM 136, bywшему SM 243 itp.

3.1.4. Wpływem języków ruskich można tłumaczyć archaiczną wówczas końcówkę *-m* w 1. os. l.mn., np: *poczniem* SM 152, *możem* SM 158, *wypracujem* SM 188, *przybieżym* BM 253.

3.2. Składnia

3.2.1. Niewątpliwym regionalizmem jest zastępowanie form B. l.p. dopełniaczem w rzeczownikach osobowych r.m. zakończonych na *-a*, np.: „... *prosil pana wojewody*” BM 295, także B = M w rzeczownikach żeńskich twar-dotematowych: „... *gdzie się smacznie zjadło suchar z wodą niżeli sztuka mięsa na bankiecie*” BM 255.

3.2.2. Nie występuje w tekstach pisarzy pochodzących z innych regionów ówczesnej Rzeczypospolitej dopełnienie wyrażone biernikiem po czasowniku zaprzeczonym, np.: *nie dał mu szyję uciąć* SM 207, *nie śmiał w domu rusznicę chować* SM 139, *biernie prawo wyborcze mieć nie mogą* Ch 543, *skarb nie wydał wojsku* Ch 547. Konstrukcja ta ma już w XVII w. charakter kresowy.

3.2.3. Utrzymuje się orzeczenie męskoosobowe przy podmiocie nieosobowym⁵⁸, np.: *robacy robili* Ch 340, *ręce przymarzali* 173, *wozy się spuścili* BM 241, *chorągwi skoczyli* BM 249, *pułki zostali* SM 136.

3.2.4. Charakterystyczny dla pogranicza polsko-ruskiego jest związek rządu zamiast zgody między liczebnikiem 2-4 a rzeczownikiem niemęskoosobowym, np.: *koron 2*

⁵⁸Inaczej: A. Wróbel, *O niektórych właściwościach fonetycznych i fleksyjnych XVII i XVIII wiecznej polszczyzny chełmińskiej*, w: *Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, Wrocław 1984, s. 132; Z. Klemensiewicz, *Liczebnik główny w polszczyźnie literackiej. Historia formy i składni*, Warszawa 1930, s. 87.

SM 172, *trzosów* 3 SM 179, *beczek* 4 Ch 197, *razów trzy* BM 263.

3.2.5. Inną, niż w ówczesnym dialekcie kulturalnym, funkcję mają niektóre przyimki, np.:

-*mimo* 'obok' : *mimo dwór* Ch 347, *mimo obóz* SM 211;

-*na* 'do': *na Myto* Ch 336, *na Olitę* Ch 335;

-*na* 'w': *na onym terminie* Ch 375, *przyjechać na poniedziałek* Ch 324;

-*u* 'przed': *u pręgierza* SM 197; *u* 'przy': *u stołu swego* Ch 310;

-*w* 'do': *jachać w miński kraj* Ch 182 , *wejść w kościół* SM 217, *wjechać w Grodno* SM 181.

3.3. Słowotwórstwo

Charakter kresowy mają zdrobnienia przysłówków i przymiotników z formantem *-eńk-* : *chudzieńki* SM 199, *ci-chusieńko* SM 127, *pręcusięńko* SM 162; formy przysłówków i przymiotników z przyrostkiem *-uchn-*: *bliziuchno* SM 142, *raniuchno* Ch 119, *maluchny* SM 141; rzeczowniki będące nazwami etnicznymi z przyrostkiem *-ec*: *pohaniec* SM 168, *doniec* SM 168; żeńskie rzeczowniki z formantem *-yzna*, *-szczyzna*: *Mikołajewszczyzna* SM 209, *Kowalewshczyzna* SM 212; rzeczowniki nijakie na *-iszcz*: *siedliszcze* BM 251 , *uroczyszcz* Ch 469, BM 234.

3.4. Słownictwo

Zapożyczenia wschodniosłowiańskie (61 czyli 15,% wszystkich wyrazów obcych) są obok makaronizowania charakterystyczną cechą polszczyzny XVII w.⁵⁹ Sporo jest wy-

⁵⁹Bez wątpienia nasycenie tekstu wyrazami wschodniosłowiańskimi jest na Kresach silniejsze niż w innych regionach Rzeczypospolitej.

razów turecko-tatarskich (ok. 4,5%), ale zaledwie kilka litewskich. Taki rozkład zapożyczeń jest charakterystyczny dla języka spolonizowanej szlachty pochodzenia ruskiego oraz na wschodzie osiadłych Polaków, którzy się do tego narzecza dostosowali. Nie bez wpływu na leksykę polską, szczególnie leksykę Kresów Wschodnich pozostawały ruchy kolonizacyjne, służba wojskowa na terenach ukraińskich, obcowanie z żołnierzami ruskiego pochodzenia. Dlatego też można sądzić, że tylko niektóre z omawianych wyrazów należały do języka ogólnego XVII w. i były zgodne z ówczesną normą językową. Niektóre z nich dotarły do polszczyzny z języków tatarskich za pośrednictwem ukraińskim, inne bezpośrednio z Litwy. Zapewne też znacznie częściej pojawiały się na Kresach niż w innych regionach Rzeczypospolitej. Cn bądź SPas potwierdzają zaledwie kilkanaście pożyczek (np.: *bachmat* Ch 120, *bojar* SM 165, *bojarzyn* Ch 447, *ciwun* Ch 122, *hałas* 'rozruchy' Ch 97, *hultaj* SM 167, *hospodar* SM 211, *kupia* SM 149, *monastyr* SM 165). Nie znają ich natomiast pochodzący ze Śląska Gdacjusz i mazowiecki Chrościński. Większość wyekscerpowanych przykładów, jak poświadczają słowniki L, Wil i SW oraz monografie języka pisarzy kresowych, występowała na pograniczu polsko-ruskim jeszcze w XIX w., wykazując nadal znaczne zadomowienie (np.: *bajdak* BM 232, *belhotać* BM 280, *ciwun* Ch 122, *derewnia* Ch 446, SM 154, *dohowor* Ch 511, *holysz* BM 266, *horod* Ch 524, *hruby* 'nieokrzesany' SM 161, *hrubość* SM 197, *karahuł* BM 278, *miecielica* SM 226, *plen* SM 211, *posoch* SM 172, *rozhowor* Ch 460, BM 288, *rozrad* SM 144, *szurin* BM 295, *szut* SM 141, *ukaz* BM 288, *uwzar* BM 297, *zmiana* SM 160). Ograniczenia terytorialne są wyraźne. Wiele zapożyczeń nigdy nie objęło terenu całej Polski. Świadczą o tym liczne uwagi i kwalifikatory we wspomnianych słownikach XIX w., odnotowanie leksemu tylko przez niektóre słow-

niki, odnotowanie bez przykładu albo tylko z przykładami z pisarzy kresowych (np.: *bajdak* -tylko L i SW jako rzadkie, *derewnia* -L bez przykładu z odsyłaczem do *drewnia*, SW jako staropolskie; *horod* -L z uwagą „właściwie ruskie, po naszymu gród; *hrubość* -L, Wil, SW z odsyłaczem do *grubość* itp.). Niektóre z owych rutenizmów nie zostały potwierdzone przez żaden z cytowanych słowników (np.: *dohowor*, *holysz*, *poroh*, *tot czas* BM 277, *uwzar*, *szut* 'żartowniś', *szurin*). Bez wątplenia mamy tu do czynienia ze słabo zadomowionymi w polszczyźnie wyrazami-cytatami przejętymi bez żadnych przekształceń z języka obcego i przystosowanymi do systemu fleksyjnego polszczyzny. Wyrazów-cytatów jest oczywiście więcej (np.: *gorod*, *rozhowor*, *horod*, *hospodar*, *hramota* Ch 513, SM 145), ale te ostatnie, wówczas jeszcze prawdopodobnie ogólnopolskie, choć częstsze na Kresach niż w innych regionach Rzeczypospolitej, zostały zanotowane przez L, SW lub Wil.

Wnioski

Analiza językowa materiału wyekscerpowanego z *Dziariusza* oraz *Pamiętników* pozwala zaobserwować kilka ciekawych zjawisk. Już wcześniej zwracano uwagę na szczególną cechę tej odmiany polszczyzny, która, jak się wydaje, od samego początku żyła własnym, nieco odrębnym rytmem⁶⁰. Badania wykazały, że w porównaniu z dialektem kulturalnym polszczyzna kresowa miała nieco szybsze tempo rozwoju. Archaizmów jest w badanym materiale znacznie mniej niż chociażby u współczesnego pamiętnikarza Gda-

⁶⁰ Bajerowa, dz. cyt, s. ; Smolińska, dz. cyt, s. 205; H. Turska, *Język polski na Wileńszczyźnie*, w: *Studia nad polszczyzną kresową*, t. II, Wrocław 1983, s.15.

cjusza⁶¹. Sporo jest zjawisk, które w XVII w. dopiero zaczynały się kształtować (np.: B=D). Trzeba jednak wyraźnie podkreślić, że i tutaj pojawiają się pewne odrębności uwarunkowane różnicą pokoleniową pamiętnikarzy. Najstarszy z omawianych autorów, Samuel, formy uznane za XVII-wieczne archaizmy stosuje znacznie częściej niż jego syn Bogusław oraz J. A. Chrapowicki.

Ciekawych spostrzeżeń dostarcza porównanie cech językowych Chrapowickiego z materiałem wyekscerpowanym z pamiętników obu Maskiewiczów. Bez wątpienia lata, które Chrapowicki spędził w Krakowie, a potem na zachodzie Europy, odbiły się wyraźnym piętnem na jego języku. Polszczyzna Jana Antoniego Chrapowickiego jest znacznie bliższa ówczesnemu językowi ogólnemu niż polszczyzna, którą posługują się obaj Maskiewiczowie, szczególnie starszy z nich, Samuel. Większość form użytych przez pamiętnikarza z Witebska znalazła swoje poświadczenie u innych pisarzy tego okresu (np. Gdaczusza i Chrościńskiego) bądź też została odnotowana w źródłach pomocniczych z przykładami z XVII i XVIII w. Stosunkowo nieliczne są tu archaizmy (ok. 21% wszystkich wyekscerpowanych archaizmów), mało jest elementów kresowych, a te, które występują w dziurniku, mają najczęściej zasięg ogólnopolski. Wyraźne są natomiast (głównie w zakresie leksyki i frazeologii) wpływy łacińskie. Chrapowicki, człowiek aktywnie uczestniczący w życiu kraju, wprowadza do swego pamiętnika terminologię dotyczącą sejmu, sądownictwa, administracji, funkcjonowania wojska itp. Krótkie, zwarte zdania sprawiają wrażenie obojętnej relacji z rozgrywających się wydarzeń. Wyrazy nacechowane emocjonalnie pojawiają się sporadycznie, a „kancelaryjny” styl pozbawiony jest tej jędrności i plastycz-

⁶¹ Borek, dz. cyt.

ności, jakie obserwujemy u Samuela i Bogusława Maskiewiczów.

W języku obu Maskiewiczów wpływy wschodniosłowiańskie są znaczne. Z ich pamiętników pochodzi około 80% przykładów. Często są to formy nie poświadczone przez słowniki, bądź poświadczone tylko u pisarzy kresowych. Co więcej, obaj pamiętnikarze ze szczególnym upodobaniem przytaczają ruskie zwroty, niekiedy nawet całe przysłowia, chętnie posługują się wyrazami o wyraźnym nacechowaniu emocjonalnym (np.: „... *jemu wolno jako Bohu, bo on i karaje i żałuje*” SM 146, „... *na tobie nieboże, szto mnie nie hoże*” BM 264, „... *wojna wojnuju niechaj budet*” BM 276, „... *najbolszy bojarzyn*” SM 146, „*Sapieha idiot k nam*” SM 160. Istotne okazują się tutaj różnice w wykształceniu oraz miejsce zamieszkania pamiętnikarzy. Maskiewiczowie i kształcili się w Nowogródku, i tu spędzili większość swego życia, Chrapowicki, choć urodzony na Witebszczyźnie, często opuszczał rodzinne strony, podróżował nie tylko po kraju, ale i po Europie.

Mimo dających się zauważyć różnic pomiędzy poszczególnymi pamiętnikami, trzeba wyraźnie stwierdzić, że polszczyzna, jaką posługują się J. A. Chrapowicki oraz S. i B. Maskiewiczowie, zgodna jest pod wieloma względami z ówczesną normą językową:

1. Większość zanalizowanych form, może poza pożyczkami ruskimi, znalazła swoje potwierdzenie w języku XVII-wiecznych pisarzy pochodzących z innych regionów Rzeczypospolitej. Choć kompetencja językowa użytkowników ówczesnej polszczyzny w znacznej mierze zależy jeszcze od czynników geograficznych, politycznych i społecznych, to jednak tendencja do tworzenia ponadregionalnego wzorca językowego staje się coraz silniejsza. Język pamiętnikarzy

zdaje się być pod tym względem dość postępowy⁶². Dotyczy to przede wszystkim *Diariusza* J. A. Chrapowickiego.

2. Formy archaiczne stanowią w badanym materiale niewielki procent. Zazwyczaj są to fakty jednostkowe, utrzymujące się w pamiętnikach w szczątkowej postaci. Jednak ze względu na peryferyczne położenie Wileńszczyzny, niektóre z omówionych zjawisk językowych utrzymały się na tym terenie w wiekach późniejszych, głównie w języku inteligencji⁶³.

3. Oczywiście polszczyzna określana mianem kresowej zawiera lokalne cechy językowe, które w innych regionach nie występowały albo też pojawiały się sporadycznie. Trzeba jednak podkreślić i to, że elementy regionalne występują w badanym materiale w niejednakowym nasileniu na różnych poziomach języka. Kresowizmy zaznaczają się najwyraźniej w słownictwie i słowotwórstwie, zaskakuje natomiast stosunkowo niewielka liczba regionalizmów w zakresie fleksji i składni.

Znamienne jest to, że większość owych rutenizmów, często nie poświadczonych przez słowniki albo odnotowanych z komentarzem *rzadko używane, gwarowe* lub *staropolskie* pochodzi z pamiętników obu Maskiewiczów. Chrapowicki używa w zasadzie tylko tych zapożyczeń, które miały w polszczyźnie znaczną frekwencję i zgodne były z ówczesną normą językową.

4. Zaawansowane są procesy normalizacyjne. Wiele zjawisk ma zdecydowanie nowoczesny charakter, a niewątpliwy postęp w stosunku do wieku XVI daje się zauważyć szczególnie we fleksji⁶⁴. Co więcej, rozkład końcówek

⁶² Inaczej u Gacjusza; Por.: Borek, dz. cyt.

⁶³ Bajerowa, dz. cyt., s. 231.

⁶⁴ Por. też: W. R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju w l. mn. rzeczowników w polszczyźnie XVI-XVII w.*, Poznań 1985.

w niektórych przypadkach jest niemalże identyczny jak we współczesnej polszczyźnie.

5. Siedemnastowieczna polszczyzna kresowa realizująca się w rękopisach, ale też prawdopodobnie w języku mówionym ludzi wykształconych, wykazuje stosunkowo dużą unifikację. Zjawiska tego w rozważaniach nad historią języka polskiego pominąć nie sposób.